

Р.О. Стефанчук*

СИСТЕМА ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН: ДО ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Сучасний стан цивільно-правового регулювання суспільних відносин свідчить про розширення сфери тих суспільних відносин, які включаються до його предмета. Одним із найважливіших досягнень сучасного цивільного законодавства є розширення предмета його регулювання за рахунок низки відносин, які носять характер особистих немайнових та відносять своє вираження у найрізноманітніших сферах людської життєдіяльності.

При цьому слід відмітити, що найбільша кількість особистих відносин порівняно із іншими сферами людської життєдіяльності, виникає, насамперед, у колі сім'ї. Так, зокрема особисті відносини включають відносини кохання, дружби, взаємної поваги, поведінки в сім'ї, взаємовідносини із дітьми тощо. Проте зрозуміло, що переважна більшість із них повинна бути виведена за межі правового регулювання. Адже це є саме тим кришталевим чистим лоном суспільних відносин, сповненого духовності, моральності та інтиму, яке не може та й не повинно зазнавати впливу з боку права. Саме ці відносини повинні складатись винятково на засадах моральності, взаємоповаги та інших неправових категорій. Водночас серед вказаних особистих відносин виокремлюються також і ті з них, які можуть бути предметом правового опосередкування. Проте, як вірно відмічається в літературі, це не означає, що решта особистих немайнових відносин знаходяться десь у стороні та байдужі для їх юридичної оцінки, оскільки саме в даному випадку проявляється найтісніший зв'язок права та моралі, взаємодія між якими досягає найбільшої повноти¹.

Попри таку актуальність, питання щодо особистих немайнових відносин, які виникають у сфері сім'ї, а також відповідних прав, що складають їх зміст на сьогодні доволі рідко є предметом відповідних наукових досліджень. Водночас праці таких науковців, як-от: М.В. Антокольська, І.В. Жилінкова, Г.К. Матвеев, З.В. Ромовська, Т.А. Фаддеева, Я.М. Шевченко та інших створюють серйозне підґрунтя для таких досліджень, однак також залишають поза системним розглядом питання особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин. Саме тому метою даної статті є розгляд сучасної системи особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин, а також пропонування власного підходу щодо систематизації даного різновиду прав.

Розглядаючи питання регулювання особистих немайнових відносин, які виникають у сфері сімейних відносин, слід зауважити, що попри їх позитивну регуляцію та охорону нормами Сімейного кодексу України² (далі — СК України), ми приєднуємось до тих методологічних позицій, які сповідують не Східноєвропейську (Візантійську), а Західноєвропейську правову традицію³ та стверджують про цивільно-правову природу даного виду відносин⁴. При чому існування такого підходу має вже тривалий час є предметом розгляду в науці і має ґрунтовні

© Стефанчук Р.О., 2006

* проректор з наукової роботи, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье. — Х., 1974. — С. 53.

² Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // ВВР. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135.

³ Відповідно до вказаної моделі сімейне право не розглядається як окрема галузь права, а виключно як підгалузь цивільного права (див.: Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. — Х.: Одиссей, 2006. — С. 555).

⁴ Егоров Н.Д. Личные неимущественные права граждан и организаций как институт советского гражданского права // Правоведение. — 1984. — № 6. — С. 30.

історико-наукові напрацювання⁵. Хоча справедливості заради потрібно зауважити, що однозначності при визначенні питання правової інституціоналізації та галузевої належності відносин, що виникають у сфері сім'ї немає⁶. Проте дана проблема не є предметом нашого розгляду, тому ми зупинимось лише на питаннях особистих немайнових прав, що виникають у сфері сімейних відносин, а також спробуємо запропонувати власну їх систему і визначити основні ознаки.

Розглядаючи це питання в літературі, автори не можуть дійти остаточної точки зору, щодо прав, які слід відносити до даної категорії, а також щодо їх структури. Так, наприклад, Т.А. Фаддеева, розглядаючи свого часу ці питання зводить їх переважно до відносин, що складаються між подружжям, та відносин між батьками та дітьми⁷. Ця позиція є актуальною і до цих пір та домінує серед сучасних російських дослідників⁸. Цікавим у цьому аспекті є аналіз поглядів при дослідженні даного питання в компаративістському аспекті. Так, досліджуючи питання особистих немайнових прав членів радянської сім'ї Кіюко Футагами доходять висновку, що основу цих правовідносин складають відносини, що виникають, головним чином із шлюбу (правовідносини між подружжям), з народження (правовідношення між батьками та дітьми) та з усиновлення (правовідносини між усиновителями та усиновлюваними). При цьому автор також і допускає виникнення подібних відносин між більш віддаленими родичами⁹. Деяко розширює сферу такого впливу О.Й. Фіцере, яка класифікує їх на три основних складових: а) особисті немайнові відносини між подружжям; б) особисті немайнові відносини між батьками та дітьми; в) особисті немайнові відносини між іншими учасниками сімейних правовідносин¹⁰. При цьому до останніх вона включає не лише відносини щодо усиновлення, але й відносини, які виникають щодо опіки та піклування над неповнолітніми.

В Україні питання класифікації особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сім'ї багато в чому детерміновано існуванням СК України. В даному законодавчому акті чітко виділяються такі різновиди особистих немайнових прав фізичних осіб, як: а) особисті немайнові права подружжя (Глава 6 СК України); б) особисті немайнові права батьків та дітей (глава 13 СК України); в) особисті немайнові права інших членів сім'ї та родини (Глава 21 СК України). Саме в такому вигляді дана класифікація особистих немайнових прав перекочувала і в сучасну юридичну літературу¹¹.

⁵ Див.: Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. — М., 1879; Победоносцев К.П. Курс гражданского права: В трех томах (по изданию 1896 г.) / Под ред. В.А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003. — Том 2; Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть (по изданию 1911 г.) / Под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003; Синайский В.И. Русское гражданское право (по изданию 1914 г.) — М.: Статут, 2002 та ін.

⁶ При цьому слід відмітити, що такої єдності не було як у радянський період (див.: Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. — М., 1974. — С. 8; Ершова Н.М. Вопсы семьи в гражданском праве. — М., 1977. — С. 4-5; Братусь С.Н. Отрасль советского права: понятие, предмет, метод // Советское государство и право. — 1979. — № 11. — С. 27; Советское семейное право / Под ред. В.А. Рясенцева. — М., 1982. — С. 20-22; Матвеев Г.К. Советское семейное право: Учебник. — М., 1985. — С. 37 та ін.). При цьому така ж невизначеність збереглась і дотепер. Так, одні науковці стверджують, що сімейне право є самостійною галуззю права (див.: Сімейне право України: Підручник / За ред. В.С. Гопанчука. — К.: Істина, 2002. — С. 13; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю.С. Червоного. — К., 2003. — С. 21 та ін.), інші переконані, що сімейні правовідносини є підгалуззю цивільного права (див.: Сімейне право України: Підручник / За ред. В.І. Борисової, І.В. Жилінкової. — К.: Юриком Інтер, 2004. — С. 16; Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитоновна. — Х.: Одиссей, 2006. — С. 9 та ін.).

⁷ Фаддеева Т.А. Личные права и обязанности граждан в семейных отношениях // Правоведение. — 1988. — № 2. — С. 62-65.

⁸ Див.: Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Под ред. И.М. Кузнецовой. — М.: Бек, 1996; Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. — М.: Юристь, 2002 та ін.

⁹ Футагами К. Личные (неимущественные) права и обязанности членов советской семьи (Опыт сравнительно-правового исследования): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.712 / Киевский гос. ун-т. — К., 1972. — С. 4.

¹⁰ Фіцере А.И. Личные неимущественные отношения в семейном праве СССР и ВНР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Институт государства и права АН СССР. — М., 1981. — С. 7-14.

¹¹ Див.: Сімейне право України: Підручник / За ред. В.С. Гопанчука. — К.: Істина, 2002. — С. 72-88, 213-224, 276-278; Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 113-123, 285-352, 481-489; Сімейне право України: Підручник / За ред. В.І. Борисової, І.В. Жилінкової. — К.: Юриком Інтер, 2004. — С. 90-102, 154-165, 186-192 та ін.

На нашу думку, такий підхід має низку суперечностей та повинен бути уточнений наступним чином.

По-перше, нам треба зосередити увагу на загальній системі особистих немайнових прав у сфері сімейних відносин. І тут, на нашу думку, важливими є не лише особисті немайнові права, які виникають в сімейних правовідносин, а також і перелік особистих немайнових прав, які виникають до та після існування особистих немайнових правовідносин. Із огляду на це, загальна пропонується система особистих немайнових прав фізичних осіб може виглядати таким чином:

а) *особисті немайнові права, що виникають у фізичних осіб до створення сім'ї та пов'язані із таким створенням* (право на створення сім'ї, право на заручини, право на укладення шлюбу, право на усиновлення тощо);

б) *особисті немайнові права, які виникають в осіб під час перебування в сім'ї* (особисті немайнові права подружжя, особисті немайнові права батьків та дітей, особисті немайнові права усиновителів та усиновлюваних, особисті немайнові права інших членів сім'ї тощо);

в) *особисті немайнові права, що виникають після припинення (призупинення) сімейних відносин* (право на поновлення шлюбу після його розірвання (ст. 117 СК України), право особи, яка була оголошена померлою, у випадку її появи на поновлення її шлюбу з іншою особою (ст. 118 СК України), право матері та батька, що позбавлені батьківських прав, на побачення з дитиною (ст. 168 СК України), право матері та батька, що позбавлені батьківських прав, на поновлення батьківських прав (ст. 169 СК України) тощо).

По-друге, важливим є встановлення чіткого та визначеного переліку особистих немайнових прав, які можуть існувати в сфері сімейних відносин. Необхідність встановлення необхідного, об'єктивного та повного каталогу особистих немайнових прав фізичної особи в цій сфері, обумовлена, в першу чергу, правовою природою такого юридичного феномену, як суб'єктивне цивільне право. Адже коли ми певну правову можливість опосередковуємо поняттям “суб'єктивне цивільне право”, то це означає, що вона, відповідно до принципу “юридичної синхронності”, має усі підстави бути забезпеченою юридичним обов'язком дотримання та не порушення цього права, а невиконання цього обов'язку спричинить появу відповідних правових наслідків у вигляді юридичної відповідальності. В іншому випадку, ми не маємо підстав стверджувати, що відповідна правова можливість має бодай якісь ознаки юридичної гарантованості з боку держави. І тому важливо відокремити ті особисті немайнові права, які у сфері сімейних відносин складають для фізичної особи суттєву цінність та можуть бути опосередковані у формі відповідного суб'єктивного цивільного права.

Загальний аналіз чинного законодавства дає нам усі підстави вважати, що велика кількість закріплених у СК України особистих немайнових прав має декларативний характер. При цьому декларативність цих прав визначається по-різному. Так, одні права містять просто кальку із загальноконституційних або особистих немайнових цивільних прав, не встановлюючи жодної галузевої особливості, яка б могла дати їм хоча б якимось сімейно-правове нашарування. До таких прав, на нашу думку, слід відносити, право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток (ст. 52 СК України), право дружини та чоловіка на особисту свободу (ст. 56 СК України) тощо. Адже не зрозуміло, в чому така суттєва специфіка даних особистих немайнових прав в порівнянні із їх конституційними та цивілістичними близнюками? Невже вказівка на певного специфічного суб'єкта вносить певну специфіку у зміст та здійснення певного права? Тому видається, що в цьому випадку вочевидь є декларативна природа даного виду прав, а також їх повна юридична неспроможність, навіть у якості “законодавчого докору” чи “своєрідної перестороги”¹².

¹² Ромовська З.В. Вказ. праця. — С. 118.

Водночас існує і інший бік такої декларативності, яка полягає у введенні суб'єктивних цивільних прав, які замість закріпити право на конкретне благо, закріплюють право на повагу до даного блага. До таких прав СК України, зокрема, відносить, право на повагу до сімейного життя (ч. 4 ст. 4 СК України), право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (ст. 51 ЦК України), право дитини на повагу до її людської гідності (п. 2 ч. 1 ст. 247 ЦК України) тощо. Аналізуючи подібну конструкцію “права на повагу до...” ще Г.Ф. Шершеневич писав, що “до сімейних прав не повинні бути прираховані встановлені законом права на ... повагу, пошану, тому що це уявні права, позбавлені санкцій, — право має справу лише із внутрішнім світом, але не з духовним”¹³. Продовжуючи цю думку, М.В. Антокольська вказує, щодо цих “уявних прав”, про які говорив Г.Ф. Шершеневич, що право не знає способів їх примусового здійснення, а також не має навіть загальних меж здійснення цих прав¹⁴. До сказаного вище, хотілося б додати, що встановлення права на повагу породжує кореспондуючий обов'язок ставитись із повагою до відповідного блага. За невиконання цього обов'язку повинна наступати юридична відповідальність. Однак повага — це почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось, тому зобов'язати поважати когось чи щось не зовсім відповідає конституційному праву на свободу думки і слова, вільного вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34 Конституції України). Інша справа, коли б в законі було встановлено обов'язок не порушувати відповідні блага, тоді встановлення юридичної відповідальності за порушення даного блага було б більш юридично правильним та виправданим.

Ще одним напрямком удосконалення законодавства щодо особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин є переведення цих прав із однієї класифікаційної категорії до іншої. Так, прикладом такої невідповідності є включення до глави, де сконцентровані особисті немайнові права подружжя права на материнство та права на батьківство (ст.ст. 49, 50 СК України). На нашу думку, дані особисті немайнові права за своїм змістом є загальними, тобто такими, що властиві всім фізичним особам, незалежно від того, перебувають вони в державно зареєстрованому шлюбі чи ні. Про загальність даної норми йдеться і в самій статті. Так, якщо перша частина закріплює право дружини на материнство, то вже в частині третій вводиться новий суб'єкт — жінка, правовий статус якої визначається вже безвідносно до того, чи знаходиться вона у шлюбних відносинах, чи ні. Тому вважаємо, що такі права (точніше в такому формулюванні) в своїй сукупності складають загальне репродуктивне право батьківства і повинні бути винесені за межі особистих немайнових прав подружжя.

Попри те, що нами пропонується “прошерстити” окремі із особистих немайнових прав фізичної особи, що виникають у сфері сімейних правовідносин на предмет доцільності їх законодавчого закріплення, ми все ж таки переконані, що окремі особисті немайнові права не віднайшли свого чіткого законодавчого закріплення. Так, зокрема, незрозумілим стає той факт, чому встановлюючи певні процедури, наприклад, подачу заявки до органів державної реєстрації, усиновлення, припинення шлюбу тощо, законодавець чітко не встановлює відповідні особисті немайнові права. Внаслідок цього виникає ситуація, що законодавець, не встановивши право особи як юридично гарантовану можливість, встановлює порядок його реалізації, що не є юридично коректним. У зв'язку з цим на практиці може виникати ціла низка запитань щодо суб'єктів цих прав, щодо повноважень, які складають їх зміст, щодо меж цього права тощо.

Доцільним, на нашу думку, є вивчення окремих особистих немайнових прав на предмет гендерної рівності. Адже попри те, що СК України пройшов експертизу на гендерну рівність, в ньому все ж таки трапляються окремі норми, які суттєво обмежують права осіб залежно від

¹³ Шершеневич Г.Ф. Русское гражданское право. — СПб., 1894. — С. 455.

¹⁴ Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. — М.: Юрист, 2002. — С. 17.

статі. Так, зокрема, визначаючи суб'єктів, на яких покладається обов'язок забрати дитину із пологового будинку, ст. 143 СК України ставить це в залежність від такої обставини, як наявність перебування у шлюбі. Так, якщо батько та мати перебувають у шлюбі, то обов'язок забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я покладається на батька та матір. Водночас, коли вказані особи не перебувають між собою у шлюбі, то такий обов'язок покладається винятково на матір дитини. На нашу думку, такий підхід є не зовсім виправданим. Річ у тім, що, по-перше, він суперечить ст. 141 СК України, відповідно до положень якої мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою, чи ні. А обов'язок забрати дитину із пологового будинку — це і є якраз обов'язком батьків стосовно дітей, а не стосовно один одного. І тому, тут в основу повинен ставитись факт народження дитини та наявності спорідненості, а не факт наявності чи відсутності шлюбних відносин. По-друге, таке позбавлення батька, який не перебуває у шлюбі із матір'ю дитини, обов'язку забрати дитину із пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я суттєво суперечить конституційному принципу юридичної рівності (ст. 24 Конституції України), Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок" (ст. 6). Окрім цього, такий підхід по суті не вирішує проблему забирання дитини із пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я батьком, чим порушує право дитини на сім'ю (ст. 291 ЦК України). Водночас, ми не поділяємо висловлену в літературі думку, про те, що в даному положенні немає дискримінації стосовно батька дитини, оскільки тут виходять із інтересів дитини, яку потрібно забрати із пологового будинку якомога скоріше.¹⁵ На нашу думку, така думка не виправдана, оскільки не дає відповіді на питання, на кого ж покладається обов'язок забрати дитину у випадку, коли мати не виконала свій обов'язок за різних обставин (смерть матері, відмова від дитини тощо). Окрім того, положення даної статті не поширюються виключно на випадки народження дитини, але й на будь-які інші випадки, коли дитина знаходиться у закладі охорони здоров'я. Очевидно, що дане положення повинно бути переглянуте, і батько також повинен бути наділений обов'язком забрати дитину із пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я.

Тому, з огляду на все вище наведене, слід зауважити, що, лише врахувавши основні загальні тенденції, ми будемо в змозі вибудувати реальну законодавчу картину щодо нормативного закріплення особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин, чим реальним чином зможемо забезпечити їх безперешкодне здійснення та ефективний захист. А продовження розгляду даного питання щодо конкретизації кожного із прав, що входить до загальної системи особистих немайнових прав фізичної особи, в сфері сімейних відносин може стати гідним продовженням наукових розвідок у цьому плані.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 9 від 5 травня 2006 року)*

¹⁵ Ромовська З.В. Вказ. праця. — С. 288.